

ФАКТОГРАФІЯ ТА АНАЛІЗ НЕМАТЕРІАЛЬНИХ МОВНИХ ЗНАКІВ У ГРАМАТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

FACTOGRAPHY AND ANALYSIS OF INTANGIBLE LANGUAGE SIGNS IN THE GRAMMATICAL SYSTEM OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Вовченко Г.І.,

orcid.org/0000-0002-2873-2858

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови

Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Стаття присвячена нематеріальним мовним знакам, які використовуються у граматичній системі української мови. Актуальність теми пов'язана не тільки з труднощами морфологічного, морфемного та дериваційного аналізу у шкільній практиці та фаховій філологічній підготовці, але й неоднозначними підходами до поняття нульового мовного знаку у сучасному українському мовознавстві. Ця проблема, починаючи з визначення нульової морфеми Я. Бодуеном де Куртене у кінці XVIII ст., вивчалася також у працях українських мовознавців – В. Горпинича, Н. Клименко, С.В. Семчинського, М.П. Кочергана, І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, А.П. Загнітка, а також у сучасній фонетиці, діалектології, парадигмології, синтаксисі, перекладознавстві та деяких інших мовознавчих дисциплінах. У статті А. Колесникова «Проблеми нульових одиниць у парадигмології» (2021) знаходимо аналіз уживання нульових мовних одиниць у парадигмології, а також роздуми стосовно нульової відміни та відображення концепції І.Р. Вихованця щодо нульових флексій у незмінних іменниках іншомовного походження в *Академічній граматиці української мови* (2017). Заслугує також уваги монографія А.П. Загнітка «Мовний простір граматики» (Вінниця, 2018), в якій автор звертає увагу на вияви нематеріальних мовних знаків у синтаксисі сучасної української мови. Мета нашої публікації – актуалізувати значущість граматичної форми нематеріальних мовних знаків на тлі субстанціальних, двосторонніх мовних знаків, доповнити фактографією використання нематеріальних мовних знаків у синтаксичній структурі української мови. Зокрема, нематеріальні мовні знаки вбачаємо в односкладних реченнях, неповних реченнях, безсполучникових складних конструкціях.

Ключові слова: нематеріальний мовний знак, нульові морфеми, нульова відміна, односкладні речення, неповні речення, нульовий сполучниковий зв'язок.

The article is devoted to intangible linguistic signs used in the grammatical system of the Ukrainian language. The relevance of the topic is related not only to the difficulties of morphological, morphemic, and derivational analysis in the school practice and professional philological training, but also to the ambiguous approaches to the concept of zero linguistic signs in the modern Ukrainian linguistics. This problem, starting with the definition of the zero morpheme by J. Baudouin de Courtenay at the end of the 18th century, has also been studied in the works of Ukrainian linguists – V. Gorpynych, N. Klymenko, S.V. Semchynskyi, M.P. Kocherhan, I.R. Vykhovanets, K.H. Horodenska, A.P. Zahnitko, as well as in the modern phonetics, dialectology, paradigmology, syntax, translation studies, and some other linguistic disciplines. In A. Kolesnikov's article «Problems of Zero Units in Paradigmology» (2021), one finds an analysis of the use of zero linguistic units in paradigmology, as well as reflections on zero declension and the reflection of I.R. Vykhovanets' concept of zero inflection in uninflected nouns of foreign origin in Academic Grammar of the Ukrainian Language (2017). Noteworthy is the monograph by A.P. Zahnitko, «The Linguistic Space of Grammar» (Vinnytsia, 2018), in which the author draws attention to the manifestations of intangible linguistic signs in syntax. The purpose of our publication is to highlight the significance of the grammatical form of intangible linguistic signs against the background of substantial, bilateral linguistic signs, and to supplement the facts about the use of intangible linguistic signs in the syntax of the modern Ukrainian language. In particular, we see intangible linguistic signs in one-word sentences, incomplete sentences, and complex constructions without conjunctions.

Key words: intangible linguistic sign, zero morphemes, zero declension, one-word sentences, incomplete sentences, zero conjunctive connection.

Постановка проблеми. Мовний знак можна представити, за О. Селівановою, як двосторонню матеріально-ідеальну одиницю мовного коду, котра довільно, символічно й конвекційно фіксує в чуттєвій формі певний зміст і служить засобом збереження, отримання, обробки й передачі інформації [9, с. 451]. Ця одиниця існує в різних проявах у мовній системі, однак мовний знак, услід за Ф. де Соссюром, насамперед пов'язуємо зі словом і морфемою, крім того, вияви

його поширюються на різних мовних рівнях. Очевидно, що ознаки мовного знаку, котрі існують не лише у слові, але й у морфемах (морфах, аломорфах), – це зміст плюс засоби вираження, тобто двобічність, що виявляється на фоні інших мовних знаків у субстанціальній та несубстанціальній формах. Це стосується афіксів – позначених, матеріально виражених, повних або позитивних, і непозначених, або так званих нульових. Нульовими вважаються флексії, суфікси, інтер-

фікси у певних позиціях, а також префікси. Щодо кореневих морфем, то нульових коренів не існує, вони є центром лексичної організації слова.

Як відомо, поняття нульової морфеми, запроваджене в науковий обіг Бодуеном де Куртене, є суттєвим доповненням до його ж визначення морфеми, уведеного в 1881-му році; згодом воно призвело до поширення поняття нульового мовного знаку не лише у морфології та морфеміці, але й у дериватології та синтаксисі, виділяються нульові одиниці також у фонетиці, діалектології та парадигмології, перекладознавстві. Зауважимо: форму вже тому не можна отожднювати з її зовнішнім вираженням, що вона є насамперед **значенням**. Ця думка належить О.О. Потебні, – він вивчав онтологічну й семасіологічну природу мовного знака. Тобто нульове вираження – це також форма з певним змістом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Поняття нульової морфеми (морфеми матеріально не вираженої, морфемного нуля) Н. Клименко пояснювала свого часу «як афікс, що не має вираженого показника граматичного або словотвірного значення, який в інших таких випадках передається вираженими за допомогою звука чи звукосполюки афіксальними морфемами» [1, с.107]. Ця дефініція актуалізована у чинних посібниках з сучасної української морфемології та дериватології, а поняття нульового мовного знака поширилося в граматиці української мови, зокрема в парадигмології. Це питання порушується в статті А. Колесникова «Проблеми нульових одиниць у парадигмології» (2021), а також навчальному посібнику А. Колесникова та М. Делюсто «Парадигмологія української мови: Іменник» (Ізмаїл, 2024), в якому дослідники серед інших важливих питань дискутують з авторами сучасної академічної граматики сучасної української мови щодо незмінюваних (невідмінюваних) іменників, які трактуються як іменники **нульової відміни**. Щодо синтаксису відзначимо праці А.П. Загнітка «Теоретична граMATика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. (Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011) та «Мовний простір граматики» (Вінниця: Nilan-Ltd? 2018), у яких автор порушує тему використання нематеріальних мовних знаків у синтаксичних конструкціях української мови.

Актуальність дослідження, таким чином, зумовлюється не тільки труднощами морфемного та дериваційного аналізу мовних явищ, пов'язаних з нематеріальними мовними знаками, у шкільній практиці та фаховій філологічній підготовці, але й недостатньою увагою за цими явищами у син-

таксисі сучасної української мови. Також існує потреба з'ясувати дискусійні моменти у морфології сучасної української мови, що стосуються виділення так званих нульових флексій у незмінних іменників іншомовного походження та відображення цих моментів у «Граматиці сучасної української літературної мови. Морфологія» (К., 2017). Крім того, пропонується розглянути вияви нематеріальних мовних знаків у синтаксичній структурі української мови.

Мета публікації – актуалізувати значущість граматичної форми нематеріальних мовних знаків на тлі субстанціальних, двосторонніх мовних знаків, доповнити фактографію використання нематеріальних мовних знаків у синтаксисі сучасної української мови.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо основні випадки нематеріальних мовних знаків та використання їх у граматичній системі української мови:

1) **нульова флексія** – у слів змінних частин мови в одній із словоформ певної лексики флексія не має матеріального вираження (іменники ч.р. Н.в. однини – *брат, ліс, підручник*; іменники ж.р. Н.в. *радість, любов, ніч*; числівники *п'ять, шість, сім* тощо, дієслів чоловічого роду в минулому часі *возив, носив*; те саме стосується інших словоформ у однині чи множині, – усе це фіксується чинним правописом; нульова флексія виражає відповідні граматичні значення слова, проте в інших словоформах цієї лексики флексія існує не лише як ідеальний знак, але й матеріально, – це важливий факт, про який не варто забувати у методиці шкільного навчання; коли учень каже, що в наведених лексемах закінчення немає, то запропонуйте йому змінити словоформу таким чином, щоб закінчення стало матеріально вираженим, – ця нескладна дія допоможе краще зорієнтуватися у вираженні граматичних значень нульовою флексією;

2) **нульовий суфікс** – це явище спостерігається у дериватології при творенні віддієслівних та відприкметникових іменників: *вихід* від *виходити*, *приціл* від *прицілитися*, *заспів* від *заспівати*, *зелень* від *зелений*, *синь* від *синій*. Тут спостерігаємо явища морфологічного плану – усічення флексії або й твірної основи певного слова, однак усічення ще не означає перетворення даної лексики на слово іншої частини мови, потрібен словотворчий засіб – формант, який хоч і не має матеріального вираження, проте наділений словотворчою функцією так само, як і матеріально виражений суфікс. Ця риса чомусь нелегко дається учням і здобувачам вищої освіти.

Тут можна провести для наочності порівняння з нульовою флексією, стосовно якої немає великих вагань у навчанні; крім того, слід звертатися до мовної системи або дериваційних правил: якщо трактувати слово *відхід* як префіксальний дериват від *хід*, то зі словами *приїзд*, *припис*, *приступ*, *причал*, *приціл* таке виведення неможливе, бо слів на зразок *їзд*, *пис*, *ступ*, *чал*, *ціл* не існує.

Крім того, існують і **нульові формотворчі суфікси**: пор. дієслівні форми *носити* / *носив* та *нести* / *ніс-0-0* – маємо не тільки нульову флексію, але й нульовий формотворчий суфікс у словоформі дієслова мин. часу чоловічого роду, в інших же словоформах цього дієслова формотворчий суфікс і флексія представлені матеріально: *нес-л-а*, *нес-л-о*, *нес-л-и*;

3) **нульові інтерфікси** – це явище стосується способу складання (композиції чи юктапозиції) у словотворенні, коли в єдину лексему з'єднуються дві чи більше твірних основ чи твірних слів без сполучного засобу: *Вишгород*, *Ужгород*, *вельможа*, *лікар-ортопед*, *інженер-механік*, *всюдихід* тощо;

4) **нульові префікси** – явище загалом дискусійне: якщо слово починається з кореня, то воно начебто має нульовий префікс – *держава*, *ліс*, *майстер*, оскільки слово, на думку деяких мовознавців, повинно мати обов'язкові значущі частини – префікс, корінь, суфікс, закінчення (чи входить сюди постфікс? – Г.В.). Припустимо, що у наведених лексемах справді існує нульовий префікс, оскільки маємо похідні деривати – *напівдержавна*, *праліс*, *підмайстер*. Проблема тільки в тому, що існують слова, до яких префікс не приєднується взагалі (*абетка*, *автомобіль*, *баба*, *бавовна*, *багрець*, *балерина*, *бджілка* тощо, хіба що створюється певний оказіоналізм). Загалом можна погодитися з таким підходом до будови слова, хоча він і викликає дискусії.

Поняття нематеріальних мовних знаків поширилося на **парадигмологію**, зокрема в Академічній граматиці української мови (2017) виділено **нульову відміну** [3, с. 214–217]. Концепція **нульової відміни** І.Р. Вихованця, задумана десь із 80-х років ХХ століття і остаточно закріплена тут, виділяє у незмінних іменниках української мови **нульові флексії**. Тобто такі слова (*леді*, *мадам*, *кабальєро*, *таксі* тощо), маючи морфологічні категорії відмінка, числа і роду, не мають диференційних засобів їх вираження у межах тої самої лексеми. То чи варто говорити про нематеріальний мовний знак? Бо ж у морфологічній парадигматиці жодного значення такі «нульові флексії» не виражають, для цього існує, за А. Колесниковим, синтагматична

парадигматика. Дослідник справедливо зазначає: «Нульова парадигма іменників – це приклад того, як на певний період часу інноваційне, цікаве, але все ж помилкове припущення (про наявність нульового закінчення незмінюваних іменників) може спричинити цілу хибну концепцію: нульове закінчення незмінюваних іменників > омонімічність нульових закінчень > нульовий тип відміни / нульова відміна іменників. Виділяти у незмінюваних іменників ані нульові флексії, ані навіть флексійні нулі не можна, оскільки вони нічого не позначають» [4, с. 34]. Такої саме думки дотримано і в іншій праці А. Колесникова та М. Делюсто «Парадигмологія української мови: іменник» (2024) [5, с. 269–271]. Загалом підтримуємо думку А. Колесникова про недоцільність інших морфемних нулів, відомих у теорії лінгвістики.

У **синтаксисі** сучасної української мови вияви нематеріальних мовних знаків пов'язуємо з **односкладними реченнями**: вони мають **один головний член** речення з ознаками **суб'єкта й присудка**, однак це не підмет і не присудок. Так, в означено-, неозначено-, узагальнено-особових реченнях прямий суб'єкт має відображення у дієслівних особових флексіях 1-ої чи 2-ої особи однини чи множини теперішнього та майбутнього часу, чи флексії множини у формі минулого часу, у словоформах 2 особи однини наказового способу (*ріж*, *руш*, *сип*, *повір*, *поклич*), третьої особи множини теперішнього чи майбутнього часу в узагальнено-особових реченнях, наприклад: *З щастя не мруть* (Н. тв.). Щодо інфінітивних чи безособових речень, то суб'єкт хоч і не названий, але присутній – як непрямий, може при цьому виражатися субстанціонально або несубстанціонально: *Повідчиняти б вікна [вам, нам]; Мені не спиться*. Навіть у табуйованих стосовно прямого суб'єкта безособових реченнях він може бути названий, пор.: *Гримить і Грім гримить; Світає і Схід світає*. Щодо називних речень, то предикат у формі Н.в. іменника засвідчує буття, існування явища у момент мовлення: *Вечір. Ніч*. Таким чином, нульовий мовний знак – зв'язка **бути** у теперішньому часі, – *є*. Нульова зв'язка є нормою сучасної української мови і в двоскладних реченнях, зокрема неповних – і не лише в еліптичних реченнях, напр.: *Небо синє*, – а й у контекстуальних та ситуативних конструкціях.

Таким чином, розмежування односкладності й двоскладності стосується, на думку К.Г. Городенської, лише формально-граматичного рівня, а з власне-семантичного боку всі речення є двоскладними [2, с.52]. Так само вважає і А.П. Загнітко, який односкладні особові

речення називає *двоскладними* з семантико-синтаксичного погляду й *односкладними* у формально-граматичному вимірі [6, с. 524].

Зауважимо, що у першій чверті XX століття П.Д. Залозний уважав односкладні речення неповними, а сучасна традиція потрактування означено-, неозначено- та узагальнено-особових речень як двоскладних через їх особову семантику сягає того самого періоду, наприклад, у В.І. Сімовича в його «Практичній граматиці української мови (1918) [11, с. 83]. Як бачимо, нульовий мовний знак – відсутність матеріального вираження одного з двох головних членів речення – наділений значущістю і характеризує різновиди односкладних речень через використання предиката з ознаками обох головних членів речення та використання непрямого суб'єкта в субстанціональній чи несубстанціональній формі.

Стосовно **складних речень**, то традиційна вітчизняна класифікація поділяє складні синтаксичні конструкції на сполучникові, безсполучникові та сполучниково-безсполучникові. Тим часом до середини XX століття панувала інша концепція – складні речення поділялися за характером синтаксичного зв'язку на складносурядні і складнопідрядні. Однак і нині справа не тільки у застосуванні засобів граматичного зв'язку – сполучників сурядності чи підрядності та сполучних слів чи їх відсутності, а насамперед

у синтаксичних зв'язках – сурядному, підрядному або ж недиференційованому синтаксичному зв'язку, при якому ми не можемо встановити належність складної синтаксичної конструкції до певного різновиду речень. Проте можна цілком упевнено заявити, що безсполучникові конструкції демонструють нульовий сполучниковий зв'язок. Такі конструкції поділяються на складні речення з однотипними та різнотипними частинами, синонімічні до відповідних сполучникових речень з сурядним сполучниковим чи підрядним сполучниковим (чи сполучнослівним) зв'язком. Можна дібрати відповідні сполучники і перетворити безсполучникову складну конструкцію на сполучникову. Пор.: *Зійде сонце – утру сльози, – ніхто не побачить* (Т.Г. Шевченко) – *Коли зійде сонце, утру сльози, так що ніхто не побачить*.

Висновки. Отже, при виділенні нематеріальних мовних знаків слід пам'ятати про значущість форм на тлі матеріально виражених мовних знаків. Немає потреби штучно використовувати термін «нульовий» там, де він позбавлений будь-якої значущості, а хибні припущення слід виправляти, – це також є одним із сьогоденних завдань української граматики. Перспективи дослідження вбачаємо у розвитку дериваційної термінології, позбавленні синонімії у сфері дериваційних термінів, уточненні семантики наявних мовних знаків – як матеріальних, так і нематеріальних.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Український словотвір у термінах: словник-довідник. Тернопіль : Джура, 2007. 260 с.
2. Городенська К.Г. Проблема двоскладності / односкладності в контексті історичного й дериваційного синтаксису. *Структура сучасної української мови*: тексти доповідей та повідомлень IV Міжнародного конгресу українців. Київ, 2002. С.52-58.
3. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
4. Колесников А. Проблеми нульових одиниць у парадигмології. *Лінгвістичні студії*. 2021. Вип. 42. С. 24–39.
5. Колесников А., Делюсто М. Парадигмологія української мови: іменник: навчальний посібник. Ізмаїл : ІРБІС, 2024. 284 с.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
7. Загнітко А.П. Мовний простір граматики: монографія. Вінниця: Nilan-Ltd, 2018. 448 с.
8. Залозний П.Д. Коротка граматика української мови. Ч.2. Синтаксис. Київ : Друк.1-ї Київської Друкарської Спілки. 1917. 90 с.
9. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2011. 844 с.
10. Сімович В.І. Практична граматика української мови. Раштат, 1918. 584 с.
11. Чернобров Ю.А. Історія синтаксичних термінів української мови: ХІХ – перша половина ХХ ст. Київ. Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2019. 184 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 30.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025